

Humble fattiggård 1868–1894

Af
Claus Schou

Indtil sommeren 1998 arbejdede jeg på deltid på Langelands Museum som frivillig arbejdskraft i forbindelse med, at jeg havde fået konstateret en kronisk sygdom. Blandt meget andet gennemgik jeg en uregistreret papkasse med papirer fra den tidligere Humble kommune fra sidste halvdel af forrige århundrede. En del af de gamle papirer handlede om fattigvæsenet og om oprettelsen og driften af kommunens fattiggård i Blandebjerg. Siden flyttede jeg til Midtfyn og har derfra haft nemt ved at komme på Landsarkivet for Fyn, hvor jeg bl.a. har kigget i Humbles kommunearkiv for at finde de løse ender på nogle af de spørgsmål, som papirerne på museet efterlod. Jeg stammer selv fra Humble kommune, og mit kendskab til topografien har gjort arbejdet lettere, men min herkomst har samtidig gjort det nærliggende at forsøge at finde ud af, hvad der er foregået i området i tidligere tider. Min nuværende situation som førtidspensionist skærper selvfølgelig også min interesse for datidens socialpolitik set som forhistorien til det såkaldte velfærdssamfund, vi kender i dag.

Baggrunden

Baggrunden for den omfattende oprettelse af fattiggårde på landet fra ca. 1860 skal bl.a. søges i den sociale reform, der var blevet gennemført tilbage i 1803, hvorefter de enkelte landdistrikter havde pligt til at forsørge deres fattige ved hjælp af en dertil opkrævet skat. Højkonjunkturen under den »florissante« periode var blevet afløst af krig, statsbankerot og en langstrakt økonomisk krise. I løbet af første halvdel af det 19. århundrede skete der samtidig en voldsom befolkningstilvækst. Dette resulterede i eksistensen af en befolkningsgruppe, som samfundssystemet kun gav dårlige muligheder for at ernære sig selv. Efterhånden havde de, som besad eller dyrkede jorden, overvundet krisen, men de blev af den grund ikke venligere stemt over

Fattiggården var i sidste halvdel af 1800-tallet et centralt element i den offentlige socialforsorg, men alligevel hadet og frygtet blandt de svagestillede, sådan som det ofte er skildret i samtidens litteratur. Ud fra dokumentarisk materiale giver artiklen her et eksempel på virksomheden i en sådan fattiggård.

Såvidt vides, findes der ingen billeder fra Humble fattiggård eller af dens beboere, men der kan meget vel have set ud som på dette billede fra Kværkeby fattiggård. (Billeder fra bogen Den danske Stat, 1901)

for den stadig voksende gruppe af fattige besiddelsesløse.

Fattiggårdsideen

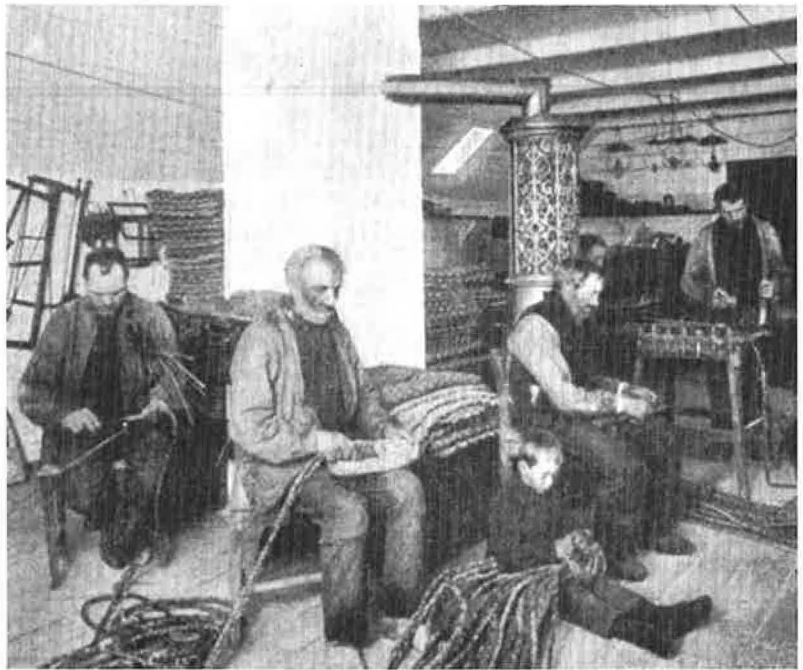
Fattiggårdene var et socialpolitisk tiltag, hvormed man ville forsøge at løse problemerne med de fattige. I den enkelte kommune indebar ideen centralisering og var et forsøg på rationalisering af fattigvæsenet. Gennem den fælles husholdning og fattiglemmernes arbejdspligt regnede sognerådene med at kunne opnå en besparelse. Forventningen om en besparelse lå også i, at man håbede at kunne skræmme en del mennesker fra overhovedet at søge fattighjælp.¹ Angiveligt ville man også skabe bedre forhold for fattige børn, gamle og syge. Der skulle ansættes en opsynsmand (og hans kone) og udarbejdes et detaljeret regulativ.² På Langeland var man i høj grad med på de nye tanker, i perioden 1860–1888 blev der i øens landkommuner etableret ikke mindre en 10 fattiggårde.³

I Humble

Humble kommune købte i 1868 afdøde læge Schlegels lille stråttækte firlængede ejendom i Blandebjerg af arvingerne og indrettede stedet som fattiggård. Der blev optaget et lån, og de tre gamle fattighuse, som kommunen havde fuld råderet over, blev solgt for at finansiere projektet. Der var tale om et stort beløb på kommunens budget, men væsentlig mindre end i de kommuner, hvor man foretog mere ambitiøse nybyggerier.⁴

På det tidspunkt fik knap hundrede mennesker i Humble ud af en befolkning på godt 2300 en eller anden form for fattighjælp.⁵ Af de 40 faste fattighjælpsmodtagere kom kun de 23 på den nye fattiggård. De øvrige 17 havde stadig fast bopæl fortrinsvis i de to tilbageværende fattighuse i Kædeby og Helsned.⁶ I et universitetsspeciale om Magleby fattiggård også på Sydlangeland konkluderer *Vibeke Elholm* bl.a., at det var de fattige, som oftest fik hjælp, der havnede på fattiggården.⁷ Ud fra det jeg har læst om Humble, vil jeg tro, at forholdene var de samme her.

Pligten til at udføre det anviste arbejde var central. På Humble fattiggård blev der dog ikke lavet sivsko, men uld- og hørprodukter – og træsko. Kværkeby fattiggård. (Billede fra bogen *Den danske Stat* 1901)

Godkendelsen

Efter at have fungeret siden foråret samme år, blev fattiggården godkendt af indenrigsministeriet den 19. november 1868 til at huse netop 40 fattiglemmer. Sammenfaldet mellem antallet af faste fattighjælpsmodtagere og fattiggårdens angivne rummelighed virker som mere end en tilfældighed. Om sommeren havde amtet bedt distriktslæge Ravnkilde om at inspicere stedet, og han havde efterfølgende rapporteret tilbage, at soveværelsernes størrelse nærmest kunne passe til 25–30 personer.⁸

Netop i disse år var de sanitære krav, ministeriet stillede, under stadigt pres, hvilket mandede ud i et nyt noget slappere cirkulære af 9. februar 1869.

Da fattiggården blev godkendt til 40 fattiglemmer, var det da også indholdet i det nye cirkulære, man henholdt sig til. Ifølge dette krævedes der kun 250 kubikfod luft pr. individ i soveværelserne og 150 i arbejdsværelserne, ligesom rummene nu godt måtte bestemmes til flere end 10 personer. På et enkelt punkt kunne man godt bruge det gamle cirkulære

fra 1856, ifølge det *burde* der ikke være under 4 alen til loftet, hvor der i det nye ikke *måtte* være under 4 alen.⁹

Normeringen til 40 lemmer var formel, men reelt var der ikke plads til så mange mennesker. Fattiggården var et damoklessværd, en trussel, sognerådet måtte formode virkede disciplinerende på langt flere mennesker, end der faktisk havnede på fattiggården. En hændelse underbygger denne antagelse. Da kommunen i 1878 ikke længere måtte bruge de ovenfor nævnte fattighuse p.g.a. de dårlige sanitære forhold, valgte man ikke at »fylde op« på fattiggården, hvor der angiveligt var plads, men købte i stedet en grund i Brandsby og byggede dér et helt nyt fattighus. Når man trods indtrængende opfordringer fra nogle bønder i Helsned, der var bange for, at projektet ville medføre en skattestigning, undlod at udvide den eksisterende fattiggård, er det nærliggende at gætte på, at kommunen efterhånden havde fået visse betænkeligheder overfor denne institutionsform.¹⁰

Stuehuset i Blandebjerg er en bindingsværksbygning, hvorpå der, før huset blev en del af fattiggården, blev bygget en grundmuret kvist. (Foto: Langelands Museum).

Licitation

Da fattiggården startede i 1868, skulle 6 tønder land dyrkes. Dette var ifølge regulativet ideen, og derfor blev institutionen kaldt en *fattiggård*; men allerede i 1870 måtte sognerådet betale boelsmand Mogens Hansen fra Haugbølle for at få kornet ind og for at pløje.

Fra 1873 blev dyrkningen af jorden årligt bortliciteret efter nøje forskrifter vedrørende jordbehandling m.v., »som en dygtig bondemand ville gøre ved sin egen mark«. ¹¹ Forklaringen på, at man på fattiggården ikke magtede at dyrke jorden, var, at flertallet af de indlagte var børn, psykisk eller fysisk handicappede, gamle og udslidte – og kvinder. Man skal i den forbindelse huske på, at arbejdsdelingen i datidens landbosamfund var meget skarp. De enkelte arbejdsduelige mænd var slet ikke på fattiggården, når der var brug for dem i marken, de havde da mulighed for at forsørge sig selv ved tilsvarende arbejde på gårdene rundt omkring. Ved licitationerne de følgende år formåede sognerådet at presse tilbudene, og man kan gætte på, hvor alvorligt de skiftende licitationshavere tog deres arbejde. ¹²

Arbejdet

Selvfølgelig var fattiglemmerne, såvidt de magtede det, med til markarbejdet. Foruden kornet blev der dyrket hør, kartofler, andre grønsager og frugt. Som husdyr holdt man et par grise og et par køer. Der blev kærnet smør og brygget øl. Lemmernes arbejde indendøre var foruden det almindelige husarbejde at forarbejde hør og uld, der blev kartet, spundet, vævet og syet. Arbejdet kunne være bestillingsarbejde til inden- eller udensogs priser. Et af fattiglemmerne lærte at lave træsko, og kommunen investerede i det nødvendige værktøj.

Kosten

I forhold til datidens skik og brug blandt fattigfolk på landet og måske også i forhold til nutidens junkfood og færdigretter, har fattiglemmernes ernæring ikke været dårlig. Det fremgår af bespisningsplanen, hvad der skulle serveres på hver af ugens dage (lidt ensformigt måske). Der blev spist meget grød og vælling; men menuen indeholdt også flæsk, kød, fisk, ærter og kål. Selvfølgelig er der en oplagt fare for, at bespisningsplanen ikke stemmer overens med virkeligheden. F.eks. klager opsynsmanden Chr. L. Christiansen i et brev dateret 15. november 1868 sin nød til sognerådsformanden,

Det nye fattighus i Brandsby. Bag hegnet til venstre er der en døråbning tilsvarende den synlige. På husets modsatte side er der også to døre. De fire døre har været forbundet med to gange, hvorfra der var adgang til et større antal selvstændige beboelser. Der har oprindeligt været en tredje skorsten. (Foto: Langelands Museum).

proprietær Mogensen. Christiansen skriver, at selv om han ved et par lejligheder to og tre uger tidligere har gjort opmærksom på overfor det tilsynsførende sognerådsmedlem, at der ikke var mere flæsk, har fattiggården alligevel ikke modtaget nye forsyninger, men man har måttet tære forholdsvis mere på lagrene af smør og kød, således at der nu mangler smør og snart også vil mangle kød.¹³

Borgerlige rettigheder

Det virkelige problem omkring fattiggårdslivet var dog snarere den umyndiggørelse, der fandt sted. Ved at modtage fattighjælp mistede folk deres politiske og borgerlige rettigheder. Det med rettighederne var måske til at overskue i det daværende politiske system; men de

mandlige lemmer skulle f.eks. indhente myndighedernes tilladelse for at gifte sig. Umyndiggørelsen på fattiggården skal ses på det helt nære plan: mænd og kvinder holdtes adskilte, store børn adskilte fra forældrene. Opsynsmanden fik tugtelsesretten over fattiglemmernes børn. Lemmerne skulle bede om tilladelse for at gå udenfor fattiggården. Opsynsmanden kunne straffe dem med udgangsforbud og indespærring.

Opsynsmanden

I de 26 år fattiggården eksisterede, havde den fire forskellige opsynsmænd. De boede med deres større eller mindre familier på stedet. På samme måde som sognerådet havde held til at presse prisen for dyrkningen af jorden, så blev

Dagen	Middagsmad	Bestanddele til 40 Personer	Davre
Søndag	Kjødssuppe med Kjød	10 $\frac{1}{2}$ 60 Grunt Oxekjød eller 11 $\frac{1}{2}$ 19 $\frac{1}{2}$ Halvekjød, 3 $\frac{1}{2}$ Pot Bygmeel 7 $\frac{1}{2}$ Sup. Kartofler, 7 $\frac{1}{2}$ Sup. Rødder og Urter. 3 $\frac{1}{2}$ Pot Salt, 10 $\frac{1}{2}$ Brød. 1 Pot Suppe til hver. -	Hver Person. $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ Brød, $\frac{1}{2}$ l. Oll, kullavet som Oll brød
Mandag	Vandgrød og Flæsk.	7 $\frac{1}{2}$ Potte Gryn, 7 $\frac{1}{2}$ Pot Salt, 9 $\frac{1}{2}$ Pot skummet Melk. Eftermad: Stegt Flæsk, 4 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ eel 7 $\frac{1}{2}$ hver uden Fedt, 10 $\frac{1}{2}$ Brød.	
Tirsdag	Kaal og Flæsk	16 $\frac{1}{2}$ Flæsk, 32 $\frac{1}{2}$ Kaal, 11 $\frac{1}{2}$ Sup Kar- tofler, 7 $\frac{1}{2}$ Pot Salt, gasfend Urter. Portionen til 2 Dage, (opvar- met til Torisdag). -	
Onsdag	Grød og Flæsk	7 $\frac{1}{2}$ Pot Gryn, 40 Pot skummet Melk, 9 $\frac{1}{2}$ Pot Oll, 7 $\frac{1}{2}$ Pot Salt. Eftermad: Flæsk (se Mandag)	
Torsdag	Kaal og Flæsk	opvarmet (see Tirsdag)	
Fredag	Erter og Kjød eller Flæsk	7 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ Kjød eller Flæsk, 11 $\frac{1}{2}$ Pot Erter, 13 Sup. Kartofler, $\frac{1}{2}$ Pot Salt, pas- sende Rødder og Urter.	
Lørdag	Byggrynsvelling og Fisk.	5 $\frac{1}{2}$ Pot Gryn, 40 Pot skummet Melk, 7 $\frac{1}{2}$ Pot Salt. - Eftermad: 6 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ l.oi Fisk, 7 $\frac{1}{2}$ Sup. Kartofler, 7 $\frac{1}{2}$ Lennop, 3 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ Bygmeel.	
Jule- og Nytaars- Aften	Risengrød med Oll; Steg. Kartof- ler samt Oll -	(NB. Portionen af Tormaden 1 Pot)	

Førmiddagsmad.	Eftermiddagsmad.	Nadvere	Spise- og Arbeidssid
Fra 1 ^{te} Mai til 30 ^{de} September for Personer i 18 Brodd, 1/2 Avint smør og 1/2 Tegl. Ell.	Hele Aaret som om Formiddagsmad.	Grød med Oll eller Mels, eller Kartofler med Meel. dyppelse.	<p>I Mai, Juni, Juli, August og September Maaneder: Davn 5³/₄ - 6¹/₄, Arbeide 6¹/₄ - 9, Mellemad 9 - 9¹/₂, Arbeide 9¹/₂ - 12, Middag 12 - 2, Arbeide 2 - 4¹/₂, Mellemad 4¹/₂ - 5, Arbeide 5 - 7¹/₂, Nadvere 7¹/₂ - 8.</p> <p>I October, Marts og April: Davn 6¹/₄ - 6³/₄, Arbeide 6³/₄ - 11¹/₂, Middag 11¹/₂ - 1, Arbeide 1 - 3¹/₂, Mellemad 3¹/₂ - 4, Arbeide 4 - 6¹/₂, Nadvere 6¹/₂ - 7.</p> <p>I November, December, Januar og Februar: Davn 8 - 8¹/₂, Arbeide 8¹/₂ - 12, Middag 12 - 1, Arbeide 1 - 3¹/₂, Mellemad 3¹/₂ - 4, Arbeide 4 - 6¹/₂, Nadvere 6¹/₂ - 7.</p>
			<p>Sengetid: Sommer: Kl. 9. Vinter: Kl. 8.</p>

Humble Sogneraad, Svendborg Amt den 1de December 1868.
 Med Andens N. Jørgensen Byskriver
 H. Hansen H. Laurson Mogens Jacobsen

opsynsmandenes løn også mindre og mindre.

Den første opsynsmand, ovennævnte Chr. L. Christiansen, forekommer i de første år at have været en omhyggelig mand: regnskaberne er omfangsrige og pertentlige. De breve, der foreligger til sognerådet, er velformulerede. Så i 1872 bliver skriften i protokollerne usikker og regnskaberne kortfattede. Pludselig i foråret 1873 blev han afskediget på grund af drukkenskab. Da opsigelsen på tre måneder næsten var udløbet, kom der en ydeligere anklage, denne gang anklagedes han for at have haft højst usømmelig omgang med fattiglem Rasmus Gotfredsens kone.¹⁴ Mærkværdigvis forblev han i jobbet efter, at opsigelsesvarslet var udløbet; men sognerådet ønskede fra nu af at holde ham i kortere snor både med hensyn til det regnskabsmæssige og med hensyn til, at han fremover i højere grad end tidligere skulle holde de mandlige fattiglemmer til en nyttig og passende virksomhed.

Snedkerkonen

I 1871 var snedker Rasmus Gotfredsen taget til Amerika og havde efterladt kone og børn i lejeboligen i Kædeby. Alene med syv mindreårige børn havde konen Anne Marie ofte brug for hjælp fra fattigvæsnet og opfyldte på den måde et af de væsentligste kriterier for at blive sendt på fattiggården. Der kom hun og børneflokket i februar det følgende år.¹⁵

I juli 1873 blev der lavet politiforhør angående den usømmelige omgang med den gifte opsynsmand. Der blev også foranstaltet en jordemoderundersøgelse, som dog ikke med bestemthed kunne fastslå et svangerskab. Den 15. februar 1874 kom så et nyt fattiglem til verden, og opsynsmanden blev udlagt som drengefar. Den 26. april blev lille Carl Christian døbt i Humble kirke.¹⁶ I maj måned blev moren syg og åreladt, men trods denne behandling kom hun sig dog igen. Den 6. juni anklagede storesøster, fjor-

tenårige Marie Kirstine Gotfredsen, over for sognerådet opsynsmanden for at have sviret ved grundlovsfesten i Lindeskoven ved Lindelse aftenen før og for ikke at have været hjemme om natten og dermed forsømt sin opsynspligt på fattiggården. Dette blev imødegået af to sognerådsmedlemmer, som opsøgte opsynsmanden og traf ham fuldkommen ædru. Vi ved ikke, hvad der er rigtigt; men under alle omstændigheder er det en ulykkelig pige, som søger en forklaring på, og en syndebug for sin families ulykke.¹⁷

Opstramning

I oktober fik fattiggården endelig en ny opsynsmand. Af flere kandidater valgte sognerådet husmand Chresten Hansen. Der blev lavet en opstramning i form af en tilføjelse til instruksen – noget der måske først og fremmest siger noget om de hidtidige problemer. Af Chresten Hansen og hans kone forlangte man, at de skulle have gode egenskaber som troskab, omhu, flid og arbejdsomhed, samtidig skulle de kunne sætte sig i respekt overfor lemmerne. Brændevin måtte kun udskænkes ved helt særlige lejligheder, f.eks. kunne lemmerne i forbindelse med en begravelse, før de skulle følge liget til kirken, bevilges brændevin til morgenmaden – men brændevinsudskænkningen var for opsynsmandens egen regning og kommunen uvedkommende. Håndværkere, der havde arbejde at udføre på fattiggården skulle fremover holde sig selv med kost – ja, der var overhovedet intet traktement til fremmede.

Ane Smidt

Nogle af de indlagte på fattiggården har ikke været nemme at omgås. I 1885 forsøgte Erik Rasmussen at kvæle sin døvstumme værelseskammerat, Iver Hansen. To år tidligere brændte den nordlige udlængde, og Jensine Pedersen blev arresteret mistænkt for ildspåsættelsen, men

klarede frisag på grund af manglende beviser.¹⁹

I hele perioden kan man læse om almindelig opsætsighed blandt beboerne. I grovere tilfælde straffedes dette med, at sognerådet med politiets godkendelse idømte synderen en tids indsættelse i tvangsarbejdsanstalten i Klaregade i Odense. Det værste eksempel på opsætsighed er Ane Smidt. Hun stammede fra Marstal og var en fortrukken kone på 55 år, da hun allerede i 1869 kom på fattiggården. Ifølge sognerådet var hun »et aldeles komplet ustyrligt og uforligeligt menneske«. Udenfor referat har man sikkert kaldt hende det, som var værre. I dag ville man nok bruge mere florumvundne gloser, men egentlig sige det samme. Hun skældte ud, ødelagde og slog de andre lemmer, opsynsmanden og hans kone. »Lukkes hun inde bryder hun ud eller springer ud af vinduerne«. På et tidspunkt smadrede hun fattiggårdens arrest totalt. Hun var jævnlgt i Odense, men vel hjemme på fattiggården startede historien forfra.

Den 6. februar 1873 vedtog sognerådet i desperation at skrive til amtet for at få accept til, at hun blev indsat i tvangsarbejdsanstalten for bestandig. Så galt gik det ikke, hun synes dog at have opholdt sig fast dér i en årrække i slutningen af 80'erne.

Nylig hjemkommet fra tvangsarbejdsanstalten døde hun på fattiggården i 1892 78 år gammel.²⁰ Det var to år før fattiggården blev nedlagt.

Punktum

I slutningen af 1800-tallet skete der indenfor industrien en voldsom udvidelse af arbejdsstyrken, hvilket medførte, at mange mennesker flyttede fra landet til byen. For Sydlangelands vedkommende foregik der også en stor udvandring af småkårsfolk – navnlig til Amerika.²¹ (Det var i øvrigt noget, kommunerne undertiden medvirkede til for at slippe af med nogle af deres fattiglemmer).²² Dette let-

tede presset fra de fattige og sammenholdt med de mere socialt bevidste love, der gennemførtes omkring 1890 bl.a. vedrørende børn og gamle, blev det dødsstødet for fattiggårdsideen – ikke bare på Langeland, men i hele landet.²³ I Humble skete der en fattiggårdssammenlægning med Tryggelev/Fodslette i 1894, således at Humble nedlagde sin fattiggård og mod betaling fik anbragt nogle af sine lemmer på Tryggelev/Fodslettes. I slutningen af 1899 startede forhandlinger om fattiggårdssammenlægning med Magleby kommune.²⁴ Den samme udvikling fortsatte i det nye århundrede. Nogle af de langlandske landkommuners fattiggårde blev jævnet med jorden, andre af bygningerne bliver i dag anvendt til helt andre formål. Da Skrøbelev fattiggård så sent som efter 2. verdenskrig blev lavet om til alderdomshjem, blev der på Langeland sat endeligt punktum for en socialpolitisk vildfarelse af de helt store.

Kommentarer til noterne

- Hvis ikke andet er angivet henviser noterne til utrykte kilder eller opslagsværker på Landsarkivet for Fyn.
- På landsarkivet har man været yderst hjælpsomme og har bl.a. fundet 10 protokoller og kassebøger fra Humble fattiggård i de for Humble kommunearkivs vedkommende 12 reolmeter uordnede arkivalier. Dette »fund« figurerer ikke i den nuværende registratur.
- Den i artiklen omtalte papkasse med dokumenter på Langelands Museum er sidste år blevet afleveret til landsarkivet. I den forbindelse lavede jeg en slags afleveringsdesignation. Hvor disse papirer er brugt som kilder, kaldes noten ALL efterfulgt af et nummer, der henviser til min midlertidige nummerering.
- Harald Jørgensens bog: »Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. Århundrede« 1940, genoptrykt 1975, forkortes til »Harald Jørgensen« efterfulgt af opgivelse af sidetal.

Noter

1. Harald Jørgensen s. 308 , s. 281.
2. ALL 168 og Indenrigsministeriet (Rigsarkivet) 1. dept. 1868 nr. 3095.
3. Hanne Møller: Langelands fattiggårde. Metodeopgave. Odense Universitet 1988-89.
4. ALL 214.
5. Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1864-73, 11.7.70, s. 253.
6. Indenrigsministeriet (Rigsarkivet) 1. dept. 1868 nr.3095 og Sognerådets forhandlingsprotokol 1873-84, 4.7.76. s. 264.
7. Vibeke Elholm: Fattiggårde/arbejdsanstalter. Odense Universitet 1978.
8. Indenrigsministeriet (Rigsarkivet) 1. dept. 1868 nr. 3095. Ravnkildes brev af 10. juli.
9. Indenrigsministeriet (Rigsarkivet) 1. dept. 1868 nr. 3095. Svendborg Amt 1867-B-3-107. Cirkulære 3. December 1856, cirkulære 9. febr. 1869.
10. ALL 202.
11. Sognerådets forhandlingsprotokol 1873-84, 25. marts 73, s. 37.
12. F.eks.: Sognerådets forhandlingsprotokol 1873-84, 5.7.73 s. 62, 12.7.73 pkt. 1, s. 64 og Sognerådets forhandlingsprotokol 1884-1900, 7.4.85, 29.3.90 og 4.4.91.
13. ALL 156.
14. Sognerådets forhandlingsprotokol 1873-84, 5.7.73 s. 62 og 12.7.73 pkt. 1 s. 64.
15. Fattiggårdens dagsjournal 1866-73. Fattiggårdens driftsbog 1868-81.
16. Kirkebogen for Humble sogn 1874.
17. Sognerådets forhandlingsprotokol 1873-84, 6.6.74 pkt. 1.
18. Sognerådets forhandlingsprotokol 1873-84, s. 149 og 150.
19. Fattiggårdens dagsjournal 1868-85. Langelands herredsfogedarkiv, Forhørsprotokol 1881-86, sag 6/1883 og sag 69/1885.
20. Kirkebogen for Humble sogn 1892. Ang. Ane Smidt f.eks. Sognerådets forhandlingsprotokol 1884-1900, 33.10.87 pkt.4. Sognerådets forhandlingsprotokol 1873-1884, 6.2.73 pkt.18 s. 23 samt Fattiggårdens hovedprotokol bagest.
21. Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890, Odense Universitet 1976. Afsnit af Ane Dorthe Holt: Udvandringen fra Humble sogn.
22. Harald Jørgensen s. 325 og Sognerådets forhandlingsprotokol 1884-1900, 28.12.92 pkt. 2
23. Børnelovene af 1888, Fattigloven af 9. april 1891, Alderdomsunderstøttelsesloven af 9. april 1891, Sygekasseloven af 12. april 1892

24. Sognerådets forhandlingsprotokol 1884-1900, f.eks. 4.12.93 og 5.4.94

Litteratur i øvrigt:

Johnny Wøllekær: Fattiggårdene på Fyn, 1993.